

Володимир Гошилик
(Івано-Франківськ)

УДК 81'366.58:165.194+81'42

ДО ПРОБЛЕМИ КОГНІТИВНО-ДИСКУРСИВНОГО ОПИСУ ГРАМАТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ ЧАСУ

Стаття присвячена аналізу підходів до вивчення граматичної категорії часу й обґрунтуванню доцільності її наукового опису в руслі когнітивно-дискурсивної парадигми. З'ясовано передумови залучення нового підходу до дослідження граматичних категорій й доведено, що категорії морфології та синтаксису не меншою мірою формуються на основі досвіду та уявлень мовного колективу, а їх використання відображає комунікативну сутність мови. Проаналізовано тлумачення граматичного значення в руслі когнітивної теорії, за якої граматики не постає як автономна, замкнута й ірраціональна система, а як система, що відображає людський досвід пізнання світу й осмислення довколишньої дійсності. Описано особливості категорійного способу структурування концептуального змісту за допомогою морфологічних категорій і форм (морфологічної репрезентації), зокрема специфіку побудови ментальної моделі граматичного часу, відображеної у змісті морфологічно передаваного (граматичного) концепту ЧАС.

Ключові слова: *категорія часу, темпоральність, когнітивно-дискурсивна парадигма, концептуалізація, морфологічна репрезентація.*

Постановка наукової проблеми. Сучасний етап розвитку лінгвістичної думки характерний ускладненням проблематики фундаментальних досліджень, що зумовлено намаганням науковців глибше проникнути в механізм функціонування різнорівневих мовних одиниць. Це виявляється передусім у зверненні до змістової сторони мови, визначенні характеру мовних одиниць у реальному їх функціонуванні, розгляду зв'язків мовної системи з мисленням, культурою, свідомістю людини.

Аналіз основоположних категорій мови, до яких, безперечно, належить категорія часу, в новій науковій парадигмі вимагає застосування комплексного підходу, який би пролив світло на витoki формування та особливості функціонування цього важливого фрагмента мовної системи у загальнолюдській системі координат.

Мета даної розвідки полягає в обґрунтуванні доцільності наукового опису граматичної категорії часу в руслі когнітивно-дискурсивної парадигми і передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) з'ясувати передумови залучення нового підходу до дослідження граматичної категорії часу; 2) проаналізувати тлумачення граматичного значення в руслі когнітивної теорії; 3) описати особливості категорійного способу структурування концептуального змісту за допомогою морфологічних категорій і форм.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Складність та неординарність часу як однієї з найважливіших форм пізнання людиною рухомої матерії зумовили становлення лінгвофілософської концепції часу, представники якої (О.В. Бондарко, М.Г. Сенів, Й. Бальвег та ін.), відштовхуючись від ідей О. Есперсена і Г. Рейхенбаха, в пошуках "універсальної системи часів" доходять висновку, що шляхи і способи вербальної реалізації темпоральних відношень мають охоплювати не лише власне-граматичний час, але й вид, модус, таксис і дейксис, а також лексичні та синтаксичні засоби втілення часової семантики, вводячи тим самим комплексну **функціонально-семантичну категорію (поле) темпоральності**. З-поміж характерних для її розгляду тенденцій у сучасній науці про мову відзначимо аналіз маркерів темпоральності на всіх рівнях мовного простору, антропоцентризм, врахування розмаїття типів темпоральних відношень у мові та системних зв'язків темпоральності з іншими логіко-мисленнєвими категоріями.

Визнання важливості взаємодії та взаємопроникнення логічних і мовних категорій в одиницях мови і мовлення відновило інтерес лінгвістів до граматичного часу – морфологічної категорії дієслова, що забезпечує темпоральну локалізацію згадуваних у реченні події чи явища. Як результат граматикизації супутньої темпоральної референції (у розумінні Дж. Лайонза) і ядро темпоральності граматична категорія часу є "вічно молодим" об'єктом дослідження.

У сучасних лінгвістичних розвідках, присвячених категорії часу, спостерігаємо зміщення координат від аналізу категорії часу дієслова, трактованої як форма відображення об'єктивного часу, до проблеми мовної експлікації поняттєвої (семантичної, когнітивної) категорії часу. При цьому традиційні бінарні відношення *граматичний час – об'єктивний (фізичний, реальний) час* змінює тріада *онтологічний (істинний, реальний) час – поняттєвий (концептуальний) час – лінгвістичний (мовний) час (темпоральність)* (Н.Д. Арутюнова, О.В. Агрова, С.М. Белякова та ін.) чи відношення *базова когнітивна структура – лінгвістичний час* (А.В. Кравченко).

Новий підхід до розгляду граматичної категорії часу як полікоординатного феномена та засобу створення темпоральної картини повідомлюваного пов'язаний з очевидним домінуванням в лінгвістиці когнітивної парадигми, що виявляється у численних спробах дослідити ментальну сутність мовних одиниць, їх зв'язок із процесами пізнання, сприйняття, переробки інформації, їх відношення до структур свідомості. При цьому, на думку В.З. Дем'янка, центральним завданням когнітивної лінгвістики є «опис та пояснення внутрішньої когнітивної структури й динаміки системи *мовець – слухач*» [9, с. 22].

Когнітивна теорія значення відходить від традиційної поняттєво-відображальної концепції, що пояснюється її схильністю до «високої абстракції, відчуженості від носія мови об'єкта відображення – логічного поняття, що формує змістову базу мовного знака» [8, с. 22-23]. На думку В.М. Телії, поняття як абстрактна сутність «набувало «нелюдського» статусу, оскільки мислилось як ... сутність, яка має об'єктивний зміст, тоді як уявлення визначалося як суб'єктивний металний стан індивіда. А в когнітивній парадигмі описуються ментальні стани комунікантів» [16, с. 96].

Незважаючи на побудову основної маси когнітивних досліджень мови виключно на лексичному матеріалі та примарну незастосовність теоретичних принципів когнітивної лінгвістики до граматичних категорій, лінгвісти (Б. Гейне, Р. Дірвен, Р. Ленекер та ін.) наполягають на доцільності дослідження граматики як сфери абстрактних відношень також в руслі когнітивної парадигми. Основним аргументом є те, що категорії морфології та синтаксису не меншою мірою формуються на основі досвіду та уявлень мовного колективу, а їх використання відображає комунікативну сутність мови.

Так, Р. Ленекер [21], постулюючи нездатність сучасних теорій дати розумне пояснення проблемам мовної структури, оскільки в їх основу закладені взаємозалежні ряди понять, установок та припущень, які спотворено відображають природу лінгвістичних явищ і тому перешкоджають їх розумінню, пропонує почати все спочатку й побудувати теорію на зовсім іншій концептуальній базі. Закономірною видається в цьому аспекті відмова сучасної когнітивної науки від трактування граматики як виключно формальної структури, відокремленої від семантики, коли мало місце абсолютне ігнорування аналізу значень чи значення фактично прирівнювалося до властивих денотату набору характерних ознак.

Аналізуючи сучасні когнітивні лінгвістичні теорії, А. Ченкі відзначає, що когнітивна граMATика (теорія Р. Ленекера зокрема) виходить із тези про неможливість опису мови з ігноруванням когнітивних процесів. При цьому лексика, морфологія і синтаксис «складають континуум символічних одиниць, який тільки свавільно можна розбити на окремі складові. Самі граматичні категорії мають прототипну структуру ... і є за своєю суттю символічні та передбачають організовану й загальноприйнятну символізацію концептуального змісту. Аналіз граматичних одиниць обов'язково пов'язаний із відсиланням до їх семантичного змісту (semantic value)» [17 с. 356]. Самі ж семантичні структури характеризуються за відношенням до знань про дійсність, «відображають не лише зміст ситуації, але й те, як організований та витлумачений даний зміст» [там само, с. 357].

ГраMATичне значення в руслі когнітивної теорії тлумачиться в термінах концептуалізації і видається концептуалізацією співвідносного з мовною одиницею фрагмента позамовної дійсності. Так, на думку Г.Д. Архипкіної, «значення (в тому числі й граматичне) – це не умова істинності, а концепт, в якому відображені не тільки об'єктивні властивості описуваного знаком явища, але, перш за все, суб'єктивне бачення носієм даної мови цього явища, спосіб його концептуалізації» [3]. При цьому А.В. Кравченко пропонує включати в модель значення як необхідний компонент вказівку на людину як на суб'єкта пізнавальної діяльності та, відповідно,

вказівку на певну структуру знання про названий об'єкт/фрагмент дійсності [11, с. 24-25]. За образним висловом Г.О. Золотової, «фігура мовця/спостерігача з його мінливою просторово-часовою позицією, способами пізнання та комунікативними намірами, з багатством оцінок і реакцій, освітлює внутрішній світ тексту й одушевляє граматику» [10, с. 112].

Отже, когнітивна теорія сприймає граматику не як автономну, замкнуту й ірраціональну систему, а як систему, що відображає людський досвід пізнання світу й осмислення довколишньої дійсності. Така позиція видається вельми перспективною у дослідженні когнітивно-дискурсивної функціональності форм вираження та способів передачі часових дієслівних значень, оскільки в граматиці (й насамперед в морфології) фіксуються «найбільш важлива частина концептуальної інформації, найбільш суттєві з точки зору мови смисли» [6].

Підкреслюючи особливу важливість дослідження когнітивних аспектів морфології, О.С. Кубрякова визначає когнітивну функцію морфологічних явищ «їх залученням до проведення процесів мислення, до здійснення ментальної та інтелектуальної діяльності людського розуму – діяльності з переробки інформації, її збереження, її сортування і, нарешті, діставання, використання і нового перетворення» [13, с. 25-26]. Саме зв'язок морфології з фіксацією, класифікацією та розподілом по категоріях певних структур знань про світ став передумовою вияву концептуальних основ морфологічних категорій та когнітивних механізмів морфологічної репрезентації.

Під морфологічною репрезентацією Н.А. Бесєдіна розуміє «категорійний спосіб структурування концептуального змісту за допомогою морфологічних категорій і форм» [5, с. 122]. На думку дослідниці, в цьому плані морфологія відображає категоризацію найважливіших ділянок концептуальної системи й репрезентує фундаментальні концепти як найбільш суттєві для побудови всієї концептуальної системи, ті, що організують сам концептуальний простір, забезпечують його впорядкованість і виступають головними рубриками його членування. До числа концептів, які набувають морфологічної репрезентації можна віднести, наприклад, концепти ЧАС, КІЛЬКІСТЬ, ВІДНОШЕННЯ тощо. Категорійна ж частина концептуальної системи мови, репрезентована морфологічно, постає у вигляді морфологічно передаваних концептів, які складають когнітивну основу морфологічної репрезентації в мові [там само].

У випадку з морфологічно передаваним (граматичним) концептом ЧАС, який є когнітивною основою однойменної морфологічної категорії, його зміст відображає особливості побудови ментальної моделі граматичного часу. Концептуалізованим постає не реальний час здійснення подій, а події минулі, теперішні та майбутні відносно моменту мовлення, який є відправною точкою у доборі засобів репрезентації часу, дейктичним центром на індивідуальній часовій вісі. Хоча така модель часових відношень у мові відображає інтуїтивне прагнення провести паралель між об'єктивним хронологічним і «дзеркальним» йому граматичним часом, ментальний образ часу, на думку дослідників, не ділиться на теперішнє, минуле і майбутнє, а «присутній у нашій свідомості як комплекс пам'яті, чуттєвого сприйняття, пов'язаного з орієнтацією себе у часовому просторі, інтуїції» [14]. Відповідний граматичному часу багатовимірний концептуальний часопростір не можна розділити на минуле, теперішнє і майбутнє, оскільки вони відображені в нашій свідомості як складний кластер, як нерозривно пов'язані одне з одним «перцептивно-семантичні фрейми сприйняття часу» [там само].

Варто зауважити, що своєрідність концептуалізації на рівні морфології виявляється в тому, що вона забезпечує концептуальну сітку, каркас для концептуального матеріалу, вираженого лексично, і в певному розумінні «обслуговує» лексику [6]. Ця особливість в плані концептуалізації зумовлює взаємозв'язок морфології і лексики, що передбачає, «з одного боку, уточнення і конкретизацію категорійних значень у синтаксисі, а з другого – наявність прихованої граматики як перехідної зони між власне морфологічними категоріями і лексичними/тематичними групами, а також необхідність мовного, тобто орієнтованого на репрезентацію в мові, концептуального змісту» [там само].

Ураховуючи основоположне твердження про адекватність вивчення мовних явищ лише за умови опису їх функціонування в процесі комунікації, всеохопне дослідження граматичної категорії часу видається неможливим без звернення до дискурсивних реалізацій часових форм та врахування дискурсивних контекстів функціонування граматичних темпоративів. При цьому

неминуче постає потреба залучення до аналізу інших категорій (аспектуальності, модальності, таксису тощо), що зумовлено складною природою часових систем та особливою ієрархією часових значень у різних мовах.

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, когнітивний підхід до вивчення морфології дає змогу розглянути морфологічні категорії та форми в ширшому науковому ракурсі, пов'язуючи їх з ментальними та пізнавальними процесами людини. Дослідження морфологічних категорій із урахуванням установок когнітивно-дискурсивної парадигми уможливило краще розуміння їх специфіки, розширення меж пізнання мови як засобу знакового кодування і маніпулювання концептуальними структурами людини. Щодо когнітивно-дискурсивного опису граматичної категорії часу перспективним видається комплексне дослідження в зіставно-порівняльному аспекті генези часових систем української та англійської мов від найдавніших часів до сьогодення і виявлення їх функціонального потенціалу та специфіки використання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агрова О.В. Грамматическая категория времени : субстанциональные характеристики и лексико-семантические интерпретации : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.19 "Теория языка" / О.В. Агрова. – Краснодар, 2005. – 43 с.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – 2-е изд., испр. / Н.Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1999. – 896 с.
3. Архипкина Г.Д. Когнитивный и антропоцентрический подходы к интерпретации грамматических категорий [Электронный ресурс] / Г.Д. Архипкина. – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/4_SND_2013/Philologia/3_128355.doc.htm
4. Белякова С.М. Образ времени в диалектной картине мира (на материале русских старожильческих говоров юга Тюменской области) / С.М. Белякова. – Тюмень : Изд-во ТюмГУ, 2005. – 264 с.
5. Беседина Н.А. Морфологически передаваемые концепты : Монография / Н.А. Беседина ; Федеральное агентство по образованию ; Ин-т языкознания РАН ; Тамб. гос. ун-т им. Г.Р. Державина ; Белгор. гос. ун-т. – М. ; Тамбов : Изд-во ТГУ ; Белгород : Изд-во БелГУ, 2006. – 214 с.
6. Болдырев Н.Н. Когнитивные механизмы морфологической репрезентации в языке [Электронный ресурс] / Н.Н. Болдырев, Н.А. Беседина. – Режим доступа : <http://boldyrev.ralk.info/dir/material/177.pdf>
7. Бондарко А.В. Категория временного порядка и функции глагольных форм вида и времени в высказывании (на материале русского языка) / А.В. Бондарко // Межкатегориальные связи в грамматике / отв. ред. А.В. Бондарко. – СПб. : Изд-во «Дмитрий Буланин», 1996. – С. 6-21.
8. Васильева В.Ф. Прототип *versus* понятие? (к языковой стилизации мыслительного содержания) / В.Ф. Васильева // Функциональные исследования. Сб. статей по лингвистике. – М., 1997. – Вып. 4. – С. 22-33.
9. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода / В.З. Демьянков // Вопросы языкознания. – 1994. – № 4. – С. 17-33.
10. Золотова Г.А. Грамматика как наука о человеке / Г.А. Золотова // Русский язык в научном освещении. – 2001. – № 1. – С. 107-113.
11. Кравченко А.В. Принципы теории указательности : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра филол. наук : спец. 10.02.19 "Теория языка" / А.В. Кравченко. – М., 1995. – 54 с.
12. Кравченко А.В. Язык и восприятие. Когнитивные аспекты языковой категоризации / А.В. Кравченко. – Иркутск : Изд-во Иркутск. гос. ун-та, 1996. – 159 с.
13. Кубрякова Е.С. Когнитивные аспекты морфологии / Е.С. Кубрякова // Язык : Теория, история, типология. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – С. 22-27.
14. Разоренов Д.А. Когнитивная модель представления грамматического времени в современном английском языке [Электронный ресурс] / Д.А. Разоренов. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/kognitivnaya-model-predstavleniya-grammaticheskogo-vremeni-v-sovremennom-angliyskom-yazyke>
15. Сенів М.Г. Функціонально-семантичний аналіз системи просторових і часових відношень (на матеріалі латинської мови) / М.Г. Сенів. – Донецьк : Донеччина, 1997. – 384 с.
16. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
17. Ченки А. Семантика в когнитивной лингвистике / А. Ченки // Фундаментальные направления современной американской лингвистики. – Эдиториал УРСС, 2002. – С. 340-369.
18. Ballweg J. Die Semantik der deutschen Tempusformen / J. Ballweg. – Düsseldorf : Schwann, 1988. – 188 S.
19. Dirven R. Cognitive Exploration of Language and Linguistics / R. Dirven, M. Verspoor. – Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 1998. – 300 p.
20. Heine B. Cognitive Foundations of Grammar / B. Heine. – New York : Oxford University Press, 1997. – 185 p.
21. Langacker R. Cognitive Grammar : A Basic Introduction / R. Langacker. – Oxford University Press, USA, 2008. – 584 p.
22. Lyons J. Linguistic Semantics : An Introduction / J. Lyons. – Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 1995. – 376 p.

Гошилык В. К проблеме когнитивно-дискурсивного описания грамматической категории времени.

Статья посвящена анализу подходов к изучению грамматической категории времени и обоснованию целесообразности ее научного описания в русле когнитивно-дискурсивной парадигмы. Выявлены предпосылки привлечения нового подхода к исследованию грамматических категорий и доказано, что категории морфологии и синтаксиса не в меньшей степени формируются на основе опыта и представлений языкового коллектива, а их употребление отражает коммуникативную сущность языка. Проанализировано истолкование грамматического значения в русле когнитивной теории, при которой грамматика не рассматривается как автономная, закрытая и иррациональная система, а как система, которая отражает человеческий опыт познания мира и осмысления окружающей действительности. Описаны особенности категориального способа структурирования концептуального содержания посредством морфологических категорий и форм (морфологической репрезентации), в частности специфику построения ментальной модели грамматического времени, отраженной в содержании морфологически передаваемого (грамматического) концепта ВРЕМЯ.

Ключевые слова: категория времени, темпоральность, когнитивно-дискурсивная парадигма, концептуализация, морфологическая репрезентация.

Goshlyk V. On the Problem of the Cognitive-Discursive Treatment of the Grammatical Category of Tense.

The article deals with the analysis of the approaches to the investigation of the grammatical category of tense and the substantiation of the appropriateness of its scientific treatment within the cognitive-discursive paradigm. The prerequisites for the new approach application to the grammatical categories investigation have been ascertained, as well as it has been proved that the categories of morphology and syntax are not to a lesser extent being formed on the basis of the language community's experience and views, and their usage reflects the communicative essence of language. The grammatical meaning interpretation has been analysed through the prism of the cognitive theory, according to which grammar is no longer understood as an autonomous, exclusive and irrational system, but a system reflecting the human experience in the cognition of the world and the outer reality comprehension. The paper suggests the description of the categorial way of structuring the conceptual content in the morphological categories and forms (morphological representation), in particular the specificity of the construction of the mental model of the grammatical tense, reflected in the content of the morphologically represented (grammatical) concept TENSE.

Key words: the category of tense, temporality, cognitive-discursive paradigm, conceptualization, morphological representation.

Ніна Іваницька
(Вінниця)

УДК 81'366.

**«РЕСУРСОСПРОМОЖНІСТЬ» ІМЕННИКОВОЇ
СЛОВОНАЗВИ «ПОДІЯ» (СИНТАГМАТИЧНІ ВИМІРИ)**

У статті акцентовано на суттєвих визначальних ознаках іменникової номінації предметного денотата «подія», а саме: узагальнення факту, явища; атрибутивна характеристика у формі короткої реченнєвої дефініції у вигляді предикативної моделі зі значенням буття в минулому (що сталося, що відбулося); конкретизатор змісту, який регламентує номінацію в онтологічному аспекті (подія + суспільного життя, подія + особистого життя). На матеріалі (більше 300 зразків словосполучень та речень) описано іменникову словоназву предметного денотата «подія» у сукупності її типових синтагматичних оточень: «подія давня», «подія року», «подія ... відбулася», «подія ... сколихнула...», «згусток подій», «враження від події...» та ін. Іменникова назва предметного денотата проаналізована також крізь призму вияву її значеннєвих варіантів міжрівневої категорії автосемантизм/синсемантизм. Сукупність мовленнєвих реалізацій іменникового слова «подія» підтвердили гіпотезу про властивий цьому повнозначному слову синсемантизм, а отже й обмеження його ресурсоспроможності називати предметний денотат без